

AILA LAUHA

Tulisiko arkkipiispa Gustaf Johanssonin muotokuva poistaa myös kirkkohistoriasta?

LÄHTÖKOHTIA

Sen sijaan, että yrittäisin piirtää kuvaa itsestäni tutkijana ja vaikuttajana – kuten uran päätös- vaiheissa usein on tapana – lähestyn tässä katsauksessa tieteenalaani kirkkohistoriaa ja sen kehitystä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon arkkipiispana vuosina 1899–1930 toimineen Gustaf Johansson kautta. Tarkastelen hänestä piirrettyä henkilökuvaa sekä pohdin, miten erilaiset kulttuuriset, poliittiset, teologiset ja uskonnolliset tekijät ovat muovanneet Johanssonin henkilökuvaa jo hänen omana elinaikanaan ja myöhemmin.

Runsas vuosi sitten arkkipiispa Johansson nousi yhtäkkiä historian hämäristä suorastaan lehtien lööppeihin. Marraskuussa 2018 useampikin lehti raportoi näin: ”Haatainen poistatti punaisten naisvankien teloituksia puolustaneen papin kuvan.” Asiasta runsaimmin kirjoittaneen lehden, *Iltasanomien*, mukaan silloinen eduskunnan toinen varapuhemies Tuula Haatainen (sd.) oli siirräntänyt pois työhuoneensa seinältä pitkäaikaisen arkkipiispan Gustaf

Johanssonin muotokuvan sillä perusteella, että Johansson oli ajanut sisällissodassa taistelleiden punakaartilaisnaisten teloituksia. Haatainen oli kertonut toimittajalle, että Johanssonin muotokuva oli herättänyt hänessä voimakkaita tunteita erityisesti ajankohdan vuoksi. Vastikään oli kulunut sata vuotta sisällissodan päättymisestä, ja eduskunnan varapuhemies oli virkansa puolesta pitänyt puheen muun muassa Hennalan punavankileirin muistotilaisuudessa. Haatainen oli etsinyt populaarista tietokirjasta informaatiota huoneessaan olevasta piispan muotokuvasta.

Luin, että hän avoimesti puolusti Suomen sisällissodassa taistelleiden naiskaartilaisten teloituksia. Hän halusi, että punavankileireiltä erityisesti naiset teloitetaan. Hänen mukaansa heitä ei saanut auttaa millään tapaa, vaan jättää saatanan haltuun. Kun tämän luin, niin tämä herra ihan oikeasti tuli uniini – – En halunnut, että seinälläni on tällaisia mielipiteitä edustanut henkilö. Ajattelin, että tämä taulu voi olla jossain muualla.

Poliitikon johtopäätös oli selkeä: ”Tämä herra ei minun huoneessani ala olemaan”. Kuva siirrettiin pois.

Kaikki Haataisen tiedot Johanssonista eivät ole historiallisesti tarkkoja. Vaikka Johanssonin tiedetään vastustaneen tai pelänneen sosialismia, väite, että hän olisi vaatinut sisällissodassa taistelleiden punakaartilaisnaisten teloituksia, on virheellinen. Sanottakoon jo nyt, että ”kunni” tästä mielenilmaisusta kuuluu samanlaiselle Kuopion piispalle O. I. Collianderille. Se, että ansioitunut poliitikko otti näinkin voimakkaasti kantaa muotokuvaan sisällissodan näkökulmasta nimenomaan vuonna 2018, on sinällään ymmärrettävää. Ratkaisu kuvastaa puhemiehen omaa yhteiskunnallista arvomaailmaa. Yhtä ymmärrettävää on se, että poliitikko, kuten myös kuka tahansa kansalainen, toimii joskus tunteella. Tunteet saattavat viedä tutkijaakin. Tuskin kukaan Suomen kirkkohistorian uusimpia vaiheita tutkinut välttää tutustumasta Gustaf Johanssoniin ja muodostamasta hänestä jonkinlaista kuvaa. Usein tällaiseen kuvaan kytkeytyy tunnelatauksia: Johanssonin persoona nostatti ristiriitaisia ajatuksia jo hänen omana elinaikanaan.

Seuraavassa tarkastelen, miten olen itse kirkkohistorian tutkijana eri aikoina tarkastellut Gustaf Johanssonin elämää ja toimintaa sekä mitä hänestä tänään ajattelen. Tulisiko Johanssonin ”muotokuva” minunkin mielestäni ikään kuin riisua pois Suomen kirkkohistoriallisesta lähimenneisyydestä? En yritä esittää lopullista tulkintaa tai analyysiä pitkän virkauran tehneestä ja vanhaksi eläneestä Johanssonista vaan keskityn niihin seikkoihin hänen vaikutushistoriassaan, joilla on ollut merkitystä omalle työlleni tutkijana ja opettajana.

OMAN JOHANSSON-KUVANI KEHITYS

Historiantutkijoilla on nykyisin tapana avata omia lähtökohtiaan ja ennakkokäsityksiään

vaikkapa opiskelijoille luennossa. Esittelen kuusi piirrettä omasta Johansson-kuvastani ja kerron niiden syntyhistoriasta. Ensimmäisen kerran kuulin arkkipiispa Johanssonista ollessani noin kymmenvuotias, kun katsoimme äitini sisaren, Sirkka-tädin, kanssa valokuvia. Isoisäni Heikki Lamminahon nuoruuskuvan äärellä tätini totesi: ”Isä erotettiin Kajaanin seminaarista, kun ei mennyt Venäjän armeijaan – – se Venäjän myötäilijä arkkipiispa Johansson ei estänyt niitä laittomia kutsuntoja!” Tiedämme historiasta, että tällaisia erottamisia tapahtui paljon, ja oppilaitosten, myös yliopiston, opiskelijoita erotettiin. Myöhemmin marraskuun manifestin jälkeen vuonna 1905 erottamiset peruutettiin. Isoisäkin sai käydä aikanaan seminaarin loppuun. Minulla on hallussani kunniakirja ja muistomitali, jotka liittyvät kyseiseen episodiin. Ne isoisäni sai vuonna 1934 niin sanotulta Kutsuntalakkolaisien komitealta. Perustelut ovat juhlat. Mitali annetaan Heikki Lamminaholle

todisteeksi hänen isänmaata puolustavasta toiminnastaan ja laittomista asevelvollisuuskutsunnoista kieltäytymisestään sortovuosina 1902, 1903 ja 1904, jolla kaikella hän osaltaan esti Venäjän sortovallan pyrkimykset Suomen venäläistämiseksi. Olkoon se muistuttamassa taistelutovereita menneistä routavuosista ja Suomen oikeuksien suojaamisesta. Muistuttakoon se jälkipolvia isiensä aseettomasta taistelusta silloista voimakasta sotilasmahtia vastaan. Pitäköön se myöskin elävänä tuntoamme siitä, että elämän kallempia arvoja, kansakunnan vapautta, lakia ja oikeutta, on aina varjeltava pyhinä ja loukkaamattomina.

Samalta, aikanaan teologiaa opiskelleelta täditäni opin vielä toisenkin seikan Johanssonin poliittisista asenteista: hän oli ollut nihkeä suhteessa Suomen itsenäistymiseen. Sukumme historiaan kytkeytyy jossakin määrin jääkäriliike,

sillä liikkeen syntyसानojen lausuja Pohjois-Pohjalaisen Osakunnan kuraattori Väinö Kokko oli sukua meille, kuten myös aktiivinen värväri Arvi Korhonen, myöhempi historian professori. Koska olen ollut Pohjois-Pohjalaisen Osakunnan inspektori, tiedän, että Väinö Kokon muotokuva on ainakin toistaiseksi säästynyt kuvien riisunnalta: se riippuu jääkärihuoneen seinällä Ostrobotnialla, vaikka mies ei kovin kaunis ollutkaan. Minulle välittyi siis oman suvun perimätietona se, ettei arkkipiispa Johansson ollut edistänyt Suomen itsenäistymistä eikä tukenut jääkäriiliikettä. Tämä esimerkki osoittanee, että Johanssonia voi paheksua sekä sisällissodan hävinneiden että valkoisten voittajien näkökulmaan samaistumalla.

Oppikouluvuosina Johansson-kuvani sai uusia ulottuvuuksia, jälleen negatiivisia. Oulun normaalilyseon erinomainen uskonnon yliopettaja Anni Ahava seurasi aktiivisesti 1960-luvun aatteellista kehitystä ja kirkkojen uusia tuulia. Vatikaanin toinen konsiili ja katolisen kirkon avautuminen tulivat tutuiksi, mutta ennen muuta Annia innosti ekumeeninen liike ja sen uudet yhteiskunnallisetkin painotukset. Annilta jäi mieleen elävästi seuraava lause: ”Ja ajatelkaa, ylihurskas arkkipiispa Gustaf Johansson teki kaikkensa, ettei Suomen kirkko menisi mukaan ekumeeniseen toimintaan.” Tämä tokaisu tuli mieleeni, kun törmäsin kyseiseen arkkipiispaan kirkkohistorian opiskelijana ja väitöskirjan aihetta etsiessäni. Professori Eino Murtorinne innosti minua tutkimaan Suomen kirkon jäsentymistä ekumeeniseen liikkeeseen, ja näinhän sitten tein. Jo heti ensimmäisiin lähteisiin tutustuessani alkoi näyttää siltä, että ennakkotieto Johanssonin ekumeniakielteisyydestä saattoi pitää paikkansa.

Lisää kielteisiä tietoja Johanssonista välittyi tietoisuuteeni opiskeluvuosien alkupuolella. Selvisi, että arkkipiispa oli vastustanut aktiivisesti naisten opiskelua yliopistossa. Vuoden

1885 valtiopäivien pappissäädyssä hän ilmaisi kielteisen kantansa ytimekkäästi näin:

Ydin tässä asiassa on luopuminen kristinuskon perusteista. Nainen ei tyydy siihen asemaan, johon kristinuskko ja luonnon järjestys hänet asetti. – – hän tahtoo – – sitä ja tahtoo tätä, eikä aina tietäne, mitä tahtoo, mutta ainakin hän tahtoo valtaa, tahtoo kunniaa.

Toki tiedämme, että Johansson jäi asiassa häviölle. Ensimmäinen nainen kirjoitti ylioppilaaksi vuonna 1870, ja naiset saivat opiskella erivapaudella 1870-luvulta lähtien muun muassa lääketiedettä. Vuonna 1901 naiset saivat oikeuden opiskella yliopistossa ilman, että joutuivat anomaan erivapautta sukupuolesta. Vendla Ivaska aloitti teologian opinnot ensimmäisenä naisena vuonna 1909.

Käsitykseni Johanssonista täydentyi ja tarkentui lisää sen jälkeen, kun vuodesta 1974 alkaen tulin teologiseen tiedekuntaan työhön: aluksi virkamieheksi, sitten opetustehtäviin ja 1990-luvulla kirkkohistorian professoriksi. Päädyin myös moniin vastuullisiin hallinto- ja luottamustehtäviin, muun muassa dekaaniksi ja Suomen Akatemian kulttuurin ja yhteiskunnan tutkimuksen toimikunnan jäseneksi. On selvää, että teologisen tiedekunnan ja siellä tehtävän tutkimuksen ja koulutuksen taso ja menestys olivat ja ovat yhä minulle tärkeitä. Tältä pohjalta lienee ymmärrettävää, että minua ärsytti tieto siitä, että Gustaf Johanssonin tiedettiin asennoituneen torjuvasti, jopa aggressiivisesti ja ehkäpä myös pelokkaasti tieteelliseen teologiseen tutkimukseen, jota hän nimitti ”ratsionalismiksi”. Vuonna 1914 Johansson esimerkiksi kiteytti asian päiväkirjassaan näin: ”Nykyinen teologia – – tahtoo sovitella – – horjuvaa huonoa kulttuuria ja maailmaa.” Johdonmukaisesti Johansson torjui kaiken sellaisen tieteellisen tutkimuksen, mikä haastoi

perinteisen, Raamatun teksteistä suoraan nousevan maailmanselityksen.

Tutkimustyössäni sain myös selville, että Johanssonin yhteiskunnalliset näkemykset olivat jo hänen omana aikanaan erittäin konservatiivisia: hän oli vastahakoinen suhtautumisessaan demokratiaan ja eduskuntaudistukseen sekä yleiseen äänioikeuteen. Näkemyksiään hän julisti vielä vuosikymmeniä myöhemmin jopa lehtien palstoilla. *Uuden Auran* mukaan Johansson piti yhä vuonna 1918 yksikamarista eduskuntaa ”suurena erehdyksenä”. Myöskään kirkkoon – papinvaaliin tai kirkolliskokousvaaliin – ei yleistä äänioikeutta olisi saanut hänen mukaansa ajaa, ettei valta kirkossa siirtyisi ”epäuskoisten käsiin”. Sosialismia Johansson niin ikään kammoksui. Päiväkirjamerkintä vuodelta 1914 on tästä valaiseva esimerkki: ”Sosialismi kasvaa – uhkaa kansaa perikato”.

Viimeinen Johansson-kuvaani vaikuttanut kielteinen piirre liittyy hänen antisemitismiansä. Jo aiemmin väitöskirjaa tehdessäni olin pannut merkille Johanssonin kriittiset juutalaispohdinnat. Esimerkkinä päiväkirjamerkintä helmikuulta 1922: ”Juutalaiset valtaavat sivistysalan.” Pari vuotta sitten väitellyt ohjattavani Paavo Ahonen osoitti erinomaisessa väitöskirjassaan, että totuus oli vielä raskauttavampi. Vuonna 1925 Johansson kirjoitti asiasta julkisesti *Herättäjä*-lehteen: ”Juutalaiset kokoavat nyt rahoja ja koettavat kaikin keinoin heikentää muita kansoja, jotta Messiaalla tullessaan olisi helpompi päästä valtaan.” Ajalle tyypilliset huhut juutalaisista olivat kohdanneet Johanssonissa otollisen maaperän. Ei olekaan ihme, että johtavat suomalaiset antisemiitit mielellään käyttivät edellä mainittua sitaattia esipuheessa mainostaessaan 1930-luvulla T. T. Karangon suomenosta Martti Lutherin *Juutalaisista ja heidän valheistaan* -teoksesta.

TUTKIMUKSEN ANTAMAT TIEDOT JOHANSSONISTA JA HÄNEN AJASTAAN Mikä sitten on totuus? Tutkijana olen velvollinen tarkistamaan, missä määrin edellä mainitsemani kuusi Johanssonista saamaani tai muodostamaani mielikuvaa ja havaintoa vastaavat todellisuutta. Valotan seuraavaksi tarkemmin Johanssonin persoonaa ja hänen toimintaansa.

Kattavimmin Johanssonin elämästä saa tietoa professori Yrjö J. E. Alasen kirjoittamasta elämäkerrasta vuodelta 1947. Teos on perusteellinen ja se esittää historialliset tapahtumat ja käänteet sangen paikkansa pitävästi. Tekijä on myös käyttänyt lähteenään Johanssonin päiväkirjoja. Näin teoksesta nousee esiin myös Johanssonin oma kokemusmaailma ja ääni. Vaikka teoksessa on paljon ansioita, kerronta on sävyiltään osin apologettista, jopa hagiografista. Tieto ja kuva Johanssonista on monipuolistunut viime vuosikymmeninä tehdyn laadukkaan ja uudemman kirkkohistoriantutkimuksen kautta. Tällaisia ovat erityisesti Mikko Juvan, Eino Murtorinteen, Hannu Mustakallion ja Markku Heikkilän teokset sekä väitöskirjatutkijoiden, esimerkiksi Kirsti Kenan ja Juhani Veikkolan, teokset. Näiden lisäksi tutkija voi hyödyntää erittäin runsasta puhe-, kirje- ja päiväkirjamateriaalia.

Opinnot sekä ura yliopistossa ja kirkossa

Gustaf Johansson syntyi herännäispapin poikana vuonna 1844 Ylivieskassa Pohjanmaalla. Perheen kuudesta pojasta viidestä tuli pappi. Johansson kävi koulua Vaasassa ja Pietarsaareissa, ja tultuaan ylioppilaaksi vuonna 1861 hän toimi jonkin aikaa kotiopettajana. Tässä vaiheessa Johanssonin vanhemmat siirtyivät Karjalohjalle, josta tuli Gustafinkin kotipaikka. Nuori Gustaf kiintyi luonnonkauniiseen Lohjanjärven rantaseutuun ja erityisesti siellä sijaitsevaan Karkalinniemen siinä määrin, että hankki aikanaan sieltä oman maatilan

loma-asunnokseen. Karkalin luonnonpuiston reunalla on yhä pystyssä Johanssonin huvila. Johanssonilla luonnonihailu yhdistyi isänmaanrakkauteen. Hänestä tuli jo nuorena fennomaani ja patriootti. Hän tutustui moniin kansallisiin merkkimiehiin, kuten koulunsa suomen kielen opettajaan G. Z. Yrjö-Koskiseen – koulu oli ajan tavan mukaan vielä silloin muutoin ruotsinkielinen. Karjalohjalla hän tutustui Sammatissa eläkepäiviä viettäneeseen Elias Lönnrotiin, joka auttoi Gustafin isää aika ajoin seurakuntatyössä. Myös Zachris Topelius ja hänen perheensä kuuluivat perheen ystäväpiiriin; olivatpa tavallaan avioliiton kautta sukulaisiakin. Näiden kontaktien vaikutuksesta Johansson omaksui romanttisen, ihanteellisen isänmaanrakkauden runebergiläisessä hengessä. Samaan suuntaan vaikuttivat myös varhaiset opiskeluvuodet 1860-luvulla. Kyseinen vuosikymmen oli Suomessa monien myönteisten uudistusten aikaa, jolloin Suomen erityisasema osana Venäjää vakiintui. Myös Johanssonista näytti pitkään siltä, että kansakuntaa odottaisi valoisa tulevaisuus, ja sen hyväksi hänkin halusi toimia. Johanssonin on katsottu opiskeluaikoinaan sisäistäneen ohjelmallisen isänmaallisuuden, jonka eräs olennainen osa on suomen kielen aseman vaaliminen ja edistäminen.

Johansson suoritti vuonna 1868 filosofian kandidaatin tutkinnon pääaineinaan Rooman ja Kreikan kirjallisuus, itämainen kirjallisuus ja filosofia, ja hänellä oli myös arvosana (cl) suomen kielessä. Johansson oli jo tällöin saavuttanut sängen merkittävän suomen kielen taidon ja hän kehitti sittemmin suomenkielistä teologista terminologiaa. Teologisen erotutkinnon Johansson suoritti vuonna 1871. Papiksi vihkimisen jälkeen hän toimi muutamia vuosia seurakuntapappina ja jatkoi akateemisia opintojaan opiskellen myös ulkomailla. Teologian tohtorin arvon saatuaan hänet nimitettiin dosentiksi. Tässä vaiheessa Johansson oli solminut

avioliiton jo kouluvuosilta tuntemansa Emmi Björkmanin kanssa. Perheeseen syntyi kymmenen lasta, joista neljä kuoli ennen isäänsä.

Johanssonin ura eteni nopeasti. Hänestä tuli dogmatiikan ja siveysopin professori, aluksi virkaa tekevä ja vuonna 1877 virkaan nimitetty. Professorina hän ehti toimia vajaat kymmenen vuotta, vuoteen 1885 saakka, minkä jälkeen hän toimi piispana yhteensä 45 vuoden ajan. Kirkossa Johanssonin vaikutus oli mittava, olihan hän kirkolliskokouksen puheenjohtaja sekä lukuisten muidenkin tärkeiden komiteoiden puheenjohtaja tai jäsen: hän toimi muun muassa pitkään istuneessa raamatunkäännöskomiteassa (1886–1912), katekismuskomiteassa ja virsikirjan uudistustyössä. Piispan tehtäviin liittyi mittavia yhteiskunnallisia velvoitteita. Johansson oli pappissäädyn varapuhemies (1885–1894) ja puhemies (1897–1906) säätyvaltiopäivien loppumiseen saakka. Puhemiehen tehtävä oli tärkeä poliittinen virka. Pappissäädyn johtajana Johanssonilla oli muun muassa mahdollisuus tavata valtakunnan johtoa aina keisaria myöten. Juuri puhemiehen tehtävään perustuu se muotokuva, joka vuoteen 2018 asti oli eduskunnassa esillä.

Johanssonin teologinen/uskonnonlinen ajattelu (beckiläisyys)

Teologisesti Johansson edusti niin sanottua beckiläistä eli raamatullista suuntaa, mikä Eino Murtorinteen mukaan oli ainoa yhtenäinen teologinen koulukunta 1800-luvun Suomessa. Suunnan valta-asema alkoi vuosisadan puolivälissä, ja sen keskeinen esikuva oli Tübingenin yliopiston professori Johann Tobias Beck (1804–1878). Kysymys oli pietismistä läheisesti muistuttavasta teologisesta rakennelmasta. Beckiläisyyden korostukset vastasivatkin niiden herätysliikepappien tarpeita, jotka kaipaivat Raamatun arvovallan ja pyhityselämän voimakkaampaa korostamista. Vaikka useat

pappismiehet, joukossa myös yliopistoteologeja, innostuivat beekiläisyydestä, siitä ei koskaan tullut kansanliikettä. 1800-luvun lopussa joitakin kymmeniä pappeja voi pitää aidosti ”beekiläisinä”. Johansson tutustui liikkeeseen ensin opettajansa A. W. Ingmanin kautta, ja myöhemmin hän tapasi myös Beckin itsensä.

Beekiläiset yliopistoteologit eivät hyväksyneet historialliskriittistä raamatuntutkimusta vaan katsoivat konservatiivisen raamatuntutkimuksen peruseräpäätteen mukaisesti, että Raamattua tulee tulkita Raamatulla. Johansson ajatteli näin koko ikänsä, mikä ilmenee myös hänen laajasta ja aikanaan paljon luetusta kirjallisesta tuotannostaan, jota on syytä pitää nimenomaan hengellisenä kirjallisuutena. Johanssonin mukaan Raamattu välittää Jumalan ilmoituksen ihmiskunnalle sellaisenaan. Kaikkien teologisten järjestelmien tulee siksi perustua yksin Raamattuun, ei ihmisen omaan ajatteluun. Raamatun ymmärtäminen edellyttää elävää uskoa. Beekiläisyys vaikutti myös Johanssonin kirkkokäsitykseen. Useat tutkijat katsovat, että Johanssonin seurakuntakäsitys ei itse asiassa ollut sen enempää perinteisen luterilaisen tulkinnan mukainen kuin varsinkin Suomessa itsenäisyyden alussa voimistuneen niin sanotun kansankirkkoajattelun mukainen. Johanssonin mukaan kirkon jäsenkunta koostuu erilaisista ryhmistä: ytimenä ovat tosi uskovat eli varsinainen Jumalan seurakunta. Seuraavalla kehällä ovat ne kristityt, jotka uskoivat Kristukseen, mutta eivät eläneet likeisessä yhteydessä Häneen. Uloimmalla kehällä on seurakuntalaisten suuri joukko, joka eli vain ulkonaisesti kirkon opetuksen ja sakramenttien vaikutuspiirissä. Johansson ei kuitenkaan kannattanut muutoksia kirkon jäsenyyden perusteisiin esimerkiksi henkilökohtaisen uskon perusteella, koska tällaisen rajan piirtäminen oli vaikeaa. Hän oli valmis hyväksymään laaja-alaisen kansankirkon

olemassaolon, mutta jännite ajalle tyypilliseen kansankirkkoajatteluun on aistittavissa. Kirkko- ja seurakuntaoppia Johansson käsitteli laajasti teoksissaan ja arvosteli reippaasti kaikkia niitä liikkeitä, esimerkiksi lestadiolaisuutta ja Pelastusarmeijaa, joiden ajattelu ei sopinut hänen malliinsa. Lienee itsestään selvää, että muut kirkkokunnat katolisesta kirkosta muihin protestanttiryhmiin saivat myös osakseen kritiikkiä.

Johanssonin mukaan Jumalan valtakunta on ylimaallinen, ihmiskunnan ja tämän maailman yläpuolella oleva ikuinen maailmanjärjestys, jossa Jumala itse toteuttaa maailmansuunnitelmaansa muun muassa valtion kautta. Näkemyksessä on paljon teologian historiasta tuttuja elementtejä, joita löytyy myös Lutherilta ja monelta muulta aikaisemmalta ajattelijalta. Johanssonille oli tyypillistä myös vahva eskatologinen korostus: hän uskoi tämän maailman ajan loppuvan jopa varsin pikaisesti. Koska siihen tuli valmistautua, turhaa touhuamista piti välttää kirkossakin. Protestanttisessa teologiassa 1900-luvun alkupuolella vallalla ollut sosiaalieettinen trendi, jonka mukaan kristittyjen tuli toimia aktiivisesti maailman muuttamiseksi ja tuoda näin Jumalan valtakuntaa lähemmäksi ihmisiä, oli Johanssonista harvaa. Ihmisen toimet maan päälle eivät voi ”tehdä” Jumalan valtakuntaa, ja yritys toimia tähän suuntaan oli turhaa puuhailua. Maailma ei muuttuisi paremmaksi, ja loppu oli joka tapauksessa lähellä, hän opetti.

Johanssonin mukaan myös valtio on toteuttamassa osaltaan Jumalan maailmansuunnitelmaa. Valtio saattoi myös kadottaa yhteyden Jumalan ikuiseen lakiin, jos se irtautui uskonnosta ja tuli sille vihamieliseksi. Kirkon pitäisi tähdentää tätä, mutta näkymät eivät Johanssonin mielestä olleet kovin hyviä. Ajan merkkejä tarkkaillessaan hän havaitsi kaikkialla ”siveellisen tason laskua, puoluemieltä, sivistystyön

pinnallisuutta, valtiollista hajanaisuutta”. Valtio oli jo irtautunut uskonnosta ja muu yhteiskunta rappiolla. Kielteisinä ajan merkkeinä Johansson piti ylipäättään demokratian ja kansanvallan vahvistumista sekä kaikkia sellaisia yksittäisiä vapaamielisiä uudistuksia, joille ei löytynyt esikuvaa Raamatusta. Tällaisia olivat muun muassa raittius- ja naisasialiike sekä naisten oikeuksien ajaminen. Jälkimmäisiä Johansson piti Jumalan luomisjärjestyksen vastaisina ja kaikin puolin vahingollisina sekä kodeille että yhteiskunnalle. Kirkkoonkin naiset olivat tunkemassa, Johansson tuskaili päiväkirjassaan: ”Tuli esiin maailmallinen mieli. Naista tahdotaan nyt apuun hommiin, joihin ei Jumala tahdo.” Ja edelleen: ”Erkkikin [Kaila] selittää Raamattua naisasian tueksi, niin Ingman, y.m. Ei ole luottamista ihmisiin. Kaikki taipuu maailman suuntaan.”

Myös suhteessaan tieteisiin ja taiteisiin Johansson käytti mittapuuna Raamattua ja sen jokseenkin kirjaimellista tulkintaa. Moderni raamatuntutkimus oli kauhistus, niin myös sen kannattajat. Negatiivisen leiman sai se teologi, joka erehtyi lausumaan jotain myönteistä uudesta tieteellisestä tutkimuksesta, kuten edellä mainittu sitaatti osoittaa. Myös NMKY-liike värittyi kielteiseksi, koska sen johdossa toimi professori Arthur Hjelt, maltillisen historialliskriittisen otteen omaksunut eksegeetti. Hjeltin toiminta suomalaisen ekumeenisen toiminnan kärkihahmona lienee vauhdittanut osaltaan myös Johanssonin ekumenianvas-taisuutta. Darwinismi ja monet muut tieteen uudet tuulet hän torjui jyrkästi. Johanssonin maailmankuvassa ei ollut sijaa millekään sellaiselle taiteelle ja kulttuurille, jota ei leimannut kristillinen henki. Tunnetusti Johansson joutui kiistoihin myös joidenkin kirjailijoiden kanssa, mainittakoon tässä yhteydessä Minna Canth.

Johanssonin aika Suomessa ja luterilaisessa kirkossa

Suomen poliittinen asema koki Johansson aktiivisina työvuosina monia murroksia. Venäjän suhtautuminen Suomen autonomiaan kiristyi Johanssonin toimiessa Kuopion piispana 1890-luvun alussa, ja juuri hänen aloittaessaan arkkipiispana vuonna 1899 annettiin Helmi-kuun manifesti. Seurasi kausi, jolloin maan autonomiaa heikennettiin, venäläistämistoimet lisääntyivät, ja lopulta kesken niin sanotun toisen sortokauden syttyi ensimmäinen maailmansota, joka väistämättä kosketti myös Suomea osana Venäjää. Maailmansodan puhjettua syntyi maanalainen jääkäri-liike, ja idea itsenäisestä maasta iti eri tahoilla. Itsenäisyys saatiin, mutta sen hintana olivat sisällissodan kauhut ja raskaat jälkiselvittelyt. Myös sisäpoliittisesti kuohui. Eduskuntauudistus vuonna 1906 oli askel kansanvaltaisuuteen. Samaan aikaan vahvistui sosialistinen työväenliike, ja paineet kirkkoa kohtaan lisääntyivät. Kun maa itsenäistyi, alkoi uuden kansakunnan rakennustyö, esimerkiksi maan ulkosuhteet oli rakennettava alusta pitäen.

Suomalainen uskonnollisuuskin oli murroksessa. Vaikka ortodoksiset tsaarit olivat sallineet luterilaisen kirkon säilyttää Ruotsin vallan ajalta peräisin olevan asemansa ja etuoikeutensa, Johanssonia huolestuttivat tiedot Viron ja Latvian alueiden luterilaiseen papistoon kohdistuneista toimista. Muutosta toivat myös jo 1800-luvun loppupuolelta alkaen maahan rantautuneet protestanttiset vähemmistöryhmät ja useat kansainväliset kristilliset järjestöt, jotka toivat mukanaan myös ideoita kirkon toiminnan kehittämiseksi. Uskonnonvapauden vaatimus sai lisää kannatusta, ja niin sanottu ehtoollispakko avioliiton solmimisen ehtona poistettiin. Eräitä askelia uskonnonvapauden suuntaan ehdittiinkin ottaa, kunnes maailmansota keskeytti monet uudistukset. Lopullisesti

uskonnonvapauslaki tuli voimaan vuonna 1923. Kirkossa esiintyi varsinkin 1910-luvulta alkaen voimakkaita uudistuspyrkimyksiä, joiden takana oli erityisesti niin sanottu nuorkirkollinen ryhmittymä. Johansson asennoitui torjuvasti useimpiin uudistusvaatimuksiin, uusiin työmuotoihin ja niitä tukevien yhdistysten perustamiseen. Hänen mielestään kirkon tuli keskittyä julistustyöhön muun puuhailun asemesta. Ainoastaan kirkon omaa diakonia-työtä, seurakuntadiakoniaa, hän oli valmis kehittämään. Sen sijaan kirkon kaikkalainen demokratisoituminen oli hänestä vahingollista.

Konservatiivisuudesta huolimatta Johansson oli pitkään kiistatta merkittävin piispa ja varsin suosittu, kunnes vuonna 1892 Porvoon piispaksi tullut Herman Råbergh jossain määrin haastoi hänet. 1910-luvulta alkaen Johanssonin kantaa haastettiin jatkuvasti. Vaikka Johanssonilla oli loppuun saakka kannattajia ja ihailijoita, kritiikki häntä kohtaan lisääntyi kirkossakin, ja asialla olivat yleensä terävä-älyiset ja -kieliset oppineet teologit.

ONKO KUVANI JOHANSSONISTA MUUTTUNUT?

Monet kielteiset ennakkokäsitykset osoittautuivat paikkansapitäväksi

Mikä on totuus Johanssonista ekumenian jarruttajana? On kiistatonta, että viriävä kirkokojenvälinen ja ekumeeninen toiminta olivat kirkon uusista tuulista ne, joita Johansson kaikkein määrätietoisimmin vastusti kuolemaansa saakka. Teologisena perustelunaan hän esitti, ettei ekumenia sopinut hänen beckiläiseen malliinsa. Ekumeniassa oli kyse ”ratsionalismista,” vääränlaisesta ihmispuuhailusta, jossa Johansson näki liberaaliteologian korostuksia. Ekumenian nimekkäisiin aikalaisedustajiin Johansson ei luottanut. Hän tunsu suurta vastenmielisyyttä etenkin Ruotsin arkkipiispaa

Nathan Söderblomia (1866–1931) kohtaan, eivätkä kotimaisetkaan ekumeenikot olleet hänen suosiossaan.

Johanssonin onnistui jarruttaa Suomen kirkon virallista jäsentymistä ekumeeniseen liikkeeseen aina kuolemaansa saakka. Kirkkolain mukaan nimenomaan arkkipiispa vastasi kirkon ulkomaisista yhteyksistä ja hänen kuului esimerkiksi nimetä kirkon viralliset edustajat ulkomaisiin tapahtumiin ja kokouksiin. Koska Johansson usein kieltäytyi tällaisista tehtävistä, muutamat vahvat yliopistoteologit ja myöhemmin myös jotkut piispat luovivat tilanteessa parhaan taitonsa mukaan. Arkkipiispa alettiin ohittaa järjestelmällisesti aina kun kyse oli ekumeniasta. Viralliset kutsut ulkomailta pyydettiinkin suuntamaan Porvoon/Tampereen piispalle, Jaakko Gummerukselle (1870–1933). Kun Tukholman ekumeeninen Life and Work-konferenssi vuonna 1925 järjestettiin, Suomen kirkon seurakuntatyön keskusliitto nimesi omin valtuuksin sinne suomalaisdelegaation, jolle saatiin anottua valtiolta poliittisten kontaktien välityksellä myös matkarahaa. Johansson koki tilanteen vallankaappauksena. ”Kristityt, jotka pysyvät Raamatun asiassa, eivät voi toimia Tukholman maailmankokouksessa, sillä sen ohjelma liikkuu kristinuskon ulkopuolella ja se on järkeisuskon perusteista syntynyt”, hän julisti.

Tyhjentävästi lienee selvitetty myös Johanssonille ominainen naisen asemaan liittyvä konservatiivisuus sekä tieteellisen tutkimuksen vierastaminen ja modernin yliopistoteologian vastustus. Tutkimuksen valossa on myös kiistatonta, että Johansson vastusti demokratiaa ja sosialismia. Näiltä osin ei kuvani Johanssonista ole merkittävästi muuttunut.

Olen sen sijaan joutunut tarkistamaan sitä osaa uskonnonopettajani Johansson-kuvauksessa, joka koski hänen uskonnollisuuttaan. Millaista arkkipiispan hurskaus oli? Oliko hän

”ylihurskas”? Nousivatko hänen ratkaisunsa ja käsityksensä johdonmukaisesti uskonnollisesta arvopohjasta vai oliko hän jotenkin falski? Ei Johansson falski ollut; kyllä hän seurasi oman-tunnontarkasti beckiläisiä ja konservatiivisia raamattuperiaatteitaan. Antisemitistisiin näkemyksiin liittyen Johansson-kuvaan on tullut se pieni lisäpiirre, että Paavo Ahosen mukaan 1890-luvun säätyvaltiopäivillä Johansson oli kuitenkin kannattanut juutalaisten oikeuksien laajentamista, vaikka puolet pappissäädyistä tällöin sitä vastusti.

Kuva Johanssonista poliittisyhteiskunnallisena toimijana muuttui

Johansson ei ollut mukana poliittisessa toiminnassa välttämättä omasta halustaan vaan asemansa perusteella. Hän oli säätyvaltiopäivillä pappissäädyn jäsen 21 vuoden ajan (1885–1906) ja toimi pitkään säädyn puhemiehenä (1897–1906). Johansson, kuten muutkin aikansa suomalaiset luterilaiset papit, korosti puheissaan esivaltauskollisuutta. Hän piti usein esillä sosiaalista oikeudenmukaisuutta ja hädän lieventämistä. Sosialismia kohtaan hän oli kuitenkin alusta pitäen epäluuloinen.

Entä oliko Johansson heikko ja epäisänmaallinen Venäjän mielistelijä? Kokonaiskuvan saamiseksi on pakko katsoa hieman routavuosien taakse, aikaan ennen Nikolai Bobrikovia (1839–1904). Sieltä nousee kuva toisenlaisesta, rohkeasta toiminnan miehestä, joka puolusti suomalaisten oikeuksia. Professori Lauri Hyvämäki on kuvannut Johanssonin toimintaa teoksessaan *Ennen routaa: Esseitä ja tutkielmia 1880-luvusta* (1960). Teoksessa on essee ”Piispa Johansson ja kreivi Heiden”, jossa Hyvämäki kuvaa, miten suoraselkäisesti silloinen Kuopion piispa Gustaf Johansson asettui puolustamaan suomalaisten oikeuksia, kun Venäjän toimien, ennen muuta postimanifestin, koettiin uhkaa-

van Suomen asemaa. Johanssonin toiminta saikin tuolloin osakseen myös julkista kiitosta ja arvostusta. Hänen tultuaan arkkipiispaksi vuonna 1899 oli Helmikuun manifesti juuri annettu julkisuuteen. Yhteiskunnassa ja kirkossa oli hätäntynnyttä mieltä ja kerättiin adresseja. Tässä tilanteessa myös uuteen arkkipiispaan kohdistui odotuksia. Häneltä odotettiin aluksi vastaavaa suoraselkäisyyttä Venäjän suhteen kuin kymmenen vuotta aiemmin postimanifestin yhteydessä.

Mutta tilanne paheni: annettiin uusi asevelvollisuuslaki, ja pappien tehtäväksi tuli lukea kirkoissa kutsuntakuulutukset. Arkkipiispa Johansson ohjeisti pappeja näin myös tekemään. Hän kirjoitti 12. elokuuta 1901 Suomen papistolle kiertokirjeen, jossa hän varoitti passiivisesta vastarinnasta ja leimasi vastarinnan sekä uskonnollisesti sopimattomaksi että poliittisesti ja kirkkopoliittisesti epäviisaaksi:

Papin velvollisuus on lain mukaan julistaa kirkossa hallituksen antamia asetuksia, eikä hänen ole tutkiminen niiden laillisuutta. Ellei hän niitä kuuluta, asettuu hän lain ulkopuolelle ja paneutuu esivaltaa vastaan.

Pääosa papeista luki kuulutukset. Joissakin kirkoissa kansalaiset veisasivat niin kovaa, ettei kuulutuksia voinut seurata, mutta yhtä kaikki, kirkko näytti taipuvan. Johansson joutui vahvan julkisen kritiikin kohteeksi. Aktivistit ylioppilasnuorison ja politiikan piirissä laidasta laitaan leimasivat hänet heikoksi ja epäisänmaalliseksi. Johansson itse katsoi vielä vanhoilla päivillään, että hänellä oli ollut toiminnalleen vahvat poliittiset, kirkkopoliittiset ja uskonnolliset perusteet, kuten hän päiväkirjassaanakin toteaa. Huhtikuussa 1919 hän muisteli asiaa muun muassa näin:

Routavuosina oli riitaa. Ruotsikot vaativat ehdontonta vastustusta. – – Ensi rynnäkössä oli asevelvol-

lisuus tärkein, ja vaadittiin, ettei papisto kuuluttaisi asevelvollisuusluettelot. Bobrikoff sanoi, että papit tuomitaan Pietarissa, jolleivat julista, ja papiston palkat riistetään heiltä. Se oli täysi tosi. Ukaasi oli valmis. Allekirjoitus vaan puuttui. – – Kansankirkko olisi silloin hävinnyt, ellen olisi kehoittanut papistoa kuuluuttamaan. Se on varma – – Siitä syntyi minua vastaan viha, joka ei ole haihtunut.

Olen usean muun tutkijan tavoin päätenyt kyseenalaistamaan sen, olivatko Johanssoniin aikanaan kohdistetut syytökset Venäjän mielitelystä ja heikkoudesta tai välinpitämättömyydestä Suomen asialle, saati epäisänmaallisuudesta oikeutettuja. Hänen motivaationaan oli toimia suomalaisten parhaaksi. Johansson yritti parhaansa: hän teki vuosina 1900–1901 peräti kolme matkaa Pietariin, missä hän saattoi asemansa vuoksi päästä korkeimpien hallitusmiesten puheille ja keskustella Suomen erityisasemaan liittyvistä kysymyksistä. Hän tapasi Pietarissa kahteen otteeseen ainakin ministerivaltiosihteerin apulaisena vuosina 1900–1901 toimineen Carl Alexander Armfeltin ja ministerivaltiosihteerin Plehwen sekä keskusteli päiväkirjansa mukaan valtakunnan-neuvoston puheenjohtajan suuriruhtinas Mikaelin (Mikael Nikolajevitš, 1892–1909) kanssa asevelvollisuusasiasta, mutta vastaanotto oli tyyli: ”Ääni tuli yhä kovemmaksi ja kylmemmäksi. Ei pieni (2,5 milj.) voi odottaa eri kohtelua kuin 121 milj.” Johansson purki päiväkirjaansa.

Huomattuaan asiaan vaikuttamisen mahdolliseksi laillista tietä Johansson valitsi omaksi linjakseen vanhasuomalaisten edustaman myöntövyvyyksikannan, mikä nostatti poliittisen suuttumuksen toisella kannalla olevien eli passiivisen tai aktiivisen vastarinnan kannattajien taholla. Tämä lietsoi kirkonvastaista mielialaa, jonka kärki kohdistui Johanssoniin. Kiihkeimmät niin sanotun kagaalin edustajat painattivat vuonna 1902 Tukholmassa solvaus-

kirjan nimeltä *Svarte boken: Förstörelseverkets hantlangare* – hävitystyön käytyrien mustan kirjan. Siinä kuvattiin henkilöitä, joita pidettiin Bobrikovin mielitelijöinä, mukana myös arkkipiispa Johansson. Kirjoitus päättyi hirttonuora esittävään vinjettiin. Muitakin raakoja pilakuvia esiintyi: esimerkiksi murhattu Bobrikov siunaamassa taivaasta uskollista ystäväänsä Johanssonia. Suoria häväistyskirjeitä saapui runsaasti. Päiväkirja osoittaa, että Johansson ymmärsi syyn: ”Suuttumus kääntynyt minua vastaan, kun pappeja varoitin (kuuluttamasta).” Hän saa havaita, etteivät ihmiset halua tervehtiä arkkipiispaa, ylioppilas sylkee hänen päälleen, raitiovaunussa satelee solvauksia ja herjauskirjeitä tulee Amerikkoja myöten.

Myös konkreettisia uhkauksia alkoi sädellä: maaliskuussa 1904 tuli tappouhkaus. Murhia todella tapahtui. Johansson kuuli kesäkuussa 1904 Bobrikovin murhasta ollessaan Tübingenissä lomamatkalla. Puolen vuoden kuluttua, helmikuussa 1905 surmattiin prokuraattori Eliel Soisalon-Soininen (1856–1905), jonka arkkipiispa tunsu hyvin. Poliittissävyyinen arvostelu vahvisti Johanssonin halua vetäytyä eroon valtiollisesta elämästä ja omistautua ensisijaisesti piispan virkaan kuuluvaan hengelliseen työhön. Tätä muutosta edisti papiston säätyedustuksen lakkaaminen ja siirtyminen yksikamariseen eduskuntaan, joihin kumpaankin uudistukseen Johansson suhtautui nihkeästi.

Maailmansodan syyttymisen jälkeen aktiivinen vastarinta Venäjän suhteen voimistui, ja joulukuussa 1917 Suomi julistautui itsenäiseksi. Näissä vaiheissa sankareiksi ja todellisiksi isänmaanystäviksi kohosivat ne, jotka olivat valinneet vastarinnan tien suhtautumisessa Venäjään. Johansson sai aikalaisiltaan myös itsenäistymisen jälkeen ankaraa arvostelua vuosisadan alussa noudattamansa poliittisen linjan vuoksi ja hän katkeroitui. Johanssonin elämäkerrassa

Yrjö J. E. Alanen puhuu ”suuresta yksinäisestä”, jolla kuitenkin oli loppuun saakka oma kannattajakuntansakin – heidän joukossaan myös Alanen itse. Johanssonin ja useiden muiden myöntyvyysuuntaa edustaneiden motiiveja ja toiminnan oikeutusta on myöhemmin osattu arvioida kiihkottomammin. Konnan viitta on näiltä osin Johanssonilta karissut myös minun silmissäni – seminaarista erotetusta isoisästä huolimatta.

Entä konnan viitta suhteessa sisällissodan hävinneisiin? Johansson oli alusta pitäen kriittinen sosialismia kohtaan, koska näki siinä vääränlaista ajattelua, etenkin sen jälkeen, kun uskonnonvastaiset korostukset suomalaisessa työväenliikkeessä voimistuivat. Sittemmin Johanssonin kielteistä kuvaa sosialismista lisäsivät jotkut ikävät kokemukset sisällissodan aikana Turussa. Kovin kiihkeästi Johansson ei kuitenkaan puuttunut sisällissodan jälkiselvittelyihin. Hannu Mustakallio on kiistatta osoittanut, että julkisuudessa huomiota saanut vaatimus naisvankien teloitamisesta oli iäkään piispan O. I. Collianderin esittämä. Toisaalta Johansson ei myöskään antanut suuria sovinnon ja armahtamisen julistuksia, vaikka se olisi ollut sopivaa, kun kyseessä oli arkkipiispa, joka oli aina korostanut eettisyyttä. Sisällissodan jälkeen arkkipiispa Johansson sen sijaan aktivoitui lähinnä julkaisemaan yksityisen paimenkirjeen, jossa hän tulkitsi juuri päättyneen sodan nousseen ennen muuta sosialismin vihasta kristinuskoa ja kirkkoa kohtaan. Tämä oli tyypillinen valkoisen voittajan asenne, mutta ei vastaavalla tavalla raaka kuin Collianderin.

JOHANSSON-KUVA JA SUOMEN SODANJÄLKEINEN TILANNE

Poliittiset suhdanteet heijastuivat Johanssonkuvaan myös hänen kuolemansa jälkeen. Tämä näkyy muun muassa Alasen Johansson-elämäkerrassa, joka ilmestyi välittömästi sodan

jälkeen vuonna 1947. Alanen on omaleimainen hahmo aikansa suomalaisessa teologikunnassa. Hän oli kiinnostunut erityisesti sosiaalietikasta ja oli jo ennen sotia ilmaissut avoimesti olevansa poliittiselta kannaltaan sosiaalidemokraatti. Alanen toimi Suomen kristillisen sosiaalidemokraattisen liiton puheenjohtajana kylmän sodan alkuvuosina 1947–1960. Hän ihaili tutkimuksensa kohdetta, Johanssonia, erityisesti teologisista syistä. Kirjassaan hän otti vahvasti kantaa myös Johanssonin Venäjän-poliittisiin näkemyksiin, puolusti niitä ja asetti ne miltei esikuvaksi suomalaisille vuoden 1947 tilanteessa. Alanen kirjoitti Johanssonista: ”Hän oli – – oppinut näkemään, että Venäjällä katsotaan asioita aivan toisin kuin meillä – –” ja edelleen: ”Pääasiana hän piti nyt, että Venäjän hallituspiireissä – – syntyisi luottamusta ja hyvää tahtoa kansaamme kohtaan.”

Ei voi välttää pohtimasta sitä, oliko Johanssonin Venäjän-poliittisen linjan näinkin voimakas myönteinen korostaminen juuri vuonna 1947 poliittisesti tarkoitushakuista. Ajatteliko Alanen, että Johanssonin asenne Venäjään oli hyvä nostaa esikuvaksi kirkolle nimenomaan kyseisessä maailmanpoliittisessa tilanteessa? Halusiko hän samalla osoittaa, ettei luterilainen kirkko ollut sellainen kiihkeän ryssävihan pesä kuin miltä edellisellä vuosikymmenellä oli kenties näyttänyt? Olihan selvää, että hävityn sodan jälkeen suomalaisten oli tullut aika oppia pärjäämään itänaapurin kanssa, näin Paasikivikin opetti. Myös kirkon oli oltava varuillaan, jotta vältettäisiin usean itäisen Keski-Euroopan maan ja niiden kirkkojen kohtalo. Myös se seikka, että WSOY hyväksyi pian sodan jälkeen juuri Alasen kirjoittaman Johansson-elämäkerran julkaisuohjelmaansa, antoi kirjoittajalle apurahan ja ”edisti sen ilmestymistä” (kuten kirjoittaja esipuheessa toteaa), sopi ajan kuvaan. Päiviö Tommilan näkemyksen mukaan WSOY pyrki sodan jälkeen välttämään historiallisen tutki-

muksen julkaisemisessa liiallista kansallista intoa. On selvää, että Johanssonin elämäkerta oli paljon sopivampi teos kuin vaikkapa niin ikään edesmenneen toisen arkkipiispan Lauri Ingmanin elämäkerta olisi ollut. Ingman-elämäkertoja saatiinkin odottaa vuosikymmeniä. Alanen siis kirkasti elämäkerrallaan poliittista Johansson-kuvaa, ja tälle kirkastumiselle on sittemmin löytynyt muutakin evidenssiä ja yleistä kaikupohjaa.

NÄKEMYKSENI JOHANSSONISTA IHMISENÄ JA JOHTAJANA ON TARKENTUNUT

Tutkimuksen kautta monet ennakkokäsitykseni ovat tarkentuneet, osin jopa muuttuneet. Myös halu ymmärtää ihmistä on auttanut Johansson-kuvan hahmottamisessa. Mitä tiedämme hänen persoonastaan? Millainen johtaja, kollega, ystävä ja isä hän oli? J. A. Mannermaa (1871–1943), myöhempi Oulun hiippakunnan piispa, antaa hänestä opettajana ja esimiehenä kauniin kuvan:

Johanssonin vaikutus teologian opiskelijoihin oli valtava. Hänen syvät tietonsa, lämmin ja vakaumuksen kannattama esitystapansa sekä läheinen sielunhoidollinen suhtautumisensa oppilaisiin jättivät haihtumattomia jälkiä silloisiin ylioppilaspolviin.

Kuva uskollisesta ystävästä ja sydämellisestä opettajasta välittyy myös kirjeiden ja päiväkirjan kautta. Yksi Johanssonin lempioppilaista oli Yrjö Alanen, josta Johansson kirjoittaa päiväkirjassaan vain pari viikkoa ennen kuolemaansa: ”Yrjö Alanen kävi vierailemassa. Oli virvoittavaa. Hän on armas opetuslapsi. Herra, siunaa.” Tämä molemminpuolinen kiintymys ja arvostus paistavat läpi kauttaaltaan myös Alasen laatimasta Johansson-elämäkerrasta.

Ihmisenä Johanssonissa oli kosolti kunnioitettavia ominaisuuksia ja pyrintöjä. Hän

asetti kaikille, myös itselleen, korkeat eettiset vaatimukset: halun toimia oikein, olla rehellinen ja edistää sosiaalista oikeudenmukaisuutta. Hänen henkilökohtainen hurskauselämänsä oli ilmeisen syvällistä ja aitoa. Ainakin hän käytti siihen runsaasti aikaa. Pyhimys Johansson ei kuitenkaan ollut. Hänellä oli toisaalta herkkä omatunto, halu täyttää velvollisuutensa ja antaa anteeksi. Samalla hän oli hyvin herkkähipiäinen, pitkävihainen ja osasi olla pisteliäskin sekä edessä että varsinkin takana. Edessäpäin hän saattoi kirjoittaa piispakollegalleen Herman Råberghille: ”Käytöksesi on loukannut minua syvästi. Kaikki, mitä esität, on suunnattu raamatullista suuntaa ja henkilökohtaisesti minua vastaan.” Päiväkirja on täynnä pisteliäitä merkintöjä myös piispakollegoista, nuorista teologeista ja jopa nuoremmista sukulaisista. Osan näistä merkinnöistä on päiväkirjat tunnollisesti puhtaaksikirjoittanut Alanen sittemmin sensuroinut lyömällä päälle xxxx, mutta alta kuultaa poistettu teksti. Osin piilotettuna löytyy esimerkiksi professori Antti J. Pietilästä seuraavat kommentit: ”Pietilä on kirjoittanut: Kestäkö kirkko? Hänessä on suuruuden hulluus – – Hullun kanssa ei kannata väitellä.” Piispakollegan Jaakko Gummeruksen puheita Johansson arvostelee 1920-luvulla useinkin: ”Eilen kuuntelin Gummerusta. Hänessä ei ole uskonnollista pontta.”; ”tyhjä oli Gummeruksen puhe”; ”Gummerukset saarnat heikkoja”. Ruotsin arkkipiispan kohdistettu arvostelu on aivan omaa luokkaansa: ”näyttelijä”, ”Rationalisti!”, ”pyrkii protestanttien paaviksi”. Johanssonin sympatiat ja antipatiat ovat syviä ja hänellä oli sekä suosikkeja että inhokkeja – inhokeista mainittakoon vielä poliitikko, kirkkoherra Paavo Virkkunen.

Yksi Johanssonille luonteenomainen piirre oli hänen syvä pessimismsä. Tämä näkyi varsinkin hänen suhtautumisessaan poliittiseen tilanteeseen, erityisesti myöhempinä elinvuo-

sina. Suomen itsenäistymisestä hän kirjoitti 7.12.1917 päiväkirjaansa lakonisesti: ”Suomi julistettiin itsenäiseksi. Kuinka kauan tuo ilo kestää? Ei ole yhtään sotilasta eikä leipää.” Johansson tunsi voimattomuutta, ja se sai hänet ajoittain yllättävästi turvautumaan nuorempiin, poliittisesti vaikutusvaltaisiin teologeihin, kuten Lauri Ingmaniin, vaikka tämä ei kaikessa ollutkaan hänen aatetoverinsa. Välillä päiväkirjaa lukiessa tuntuukin, että vain Ingman saattoi pelastaa sekä kirkon että isänmaan.

Inhimillistä ja suorastaan liikuttavaa on myös Johanssonin määrätietoinen terveydenhoito, johon kuuluivat kylmät kylvyt, kävelyt ja säännölliset vierailut Runnilla sekä hänen suunnaton matkustusintonsa. Lähes joka kesä piti päästä Saksaan, mutta matka saattoi ulottua aina Palestiinaan saakka (1909). ”On matkamieltä”, hän kirjoitti innoissaan päiväkirjaan.

Isän tai puolison roolissa Johanssonia ei ole helppo arvioida. Kultahäpäpäivänä helmikuussa 1923 hän totesi olleensa 50 vuotta onnellisessa avioliitossa: ”-- eivät koskaan ole välit Emmin kanssa rikkoneet, eikä ole lapsista murhetta ollut.” Hän kaipaakin usein kuolleita lapsiaan ja huolehtii toisten terveydestä sekä kiittelee tyttärien uhrautuvaa rakkautta. Tätä puolta Johanssonista olisi syytä enemmänkin tutkia, jos aineistoa löytyy lisää.¹

Millainen johtaja Johansson oli? Epäilemättä sängen autoritääriäinen, tosin tuskin enempää kuin mitä kyseisenä aikana yleensäkin oli tapana. Nykytutkimuksen mukaan hyvältä johtajalta vaaditaan neljä tekijää: arvot, innostus, myötätunto ja luottamus. Lisäksi edellytetään kykyä tilanteiden nopeaan analysointiin ja tarvittaessa myös uskallusta käyttää valtaa. Yleisesti ottaen Johansson täytti aika monet vaadittavista ominaisuuksista, mutta yksi ilmiselvä puute löytyy. Johtajan tulee luottaa toisiin ja hyödyntää toisten osaamista. Tässä Johanssonin rajoitukset olivat ilmeiset,

sillä hän luotti ennen muuta itseensä: itse asiassa kirkko tarvitsi juuri häntä. Asia konkretisoitui, kun Johanssonin vuoden 1919 tienoilla joutui harkitsemaan eläkkeelle jäämistä. Uusi eläkelaki mahdollisti piispan eläkkeelle jäämisen, ja kirkossa oli monia, jotka odottivat jarrumieheksi koetun arkkipiispan eläkkeelle siirtymistä, olihan tämä maan itsenäistyessä jo 73-vuotias. Johansson ei ollut kuulevinaan tämän suuntaisia, jopa lehtiin yltäneitä vihjauksia. Hän ei luottanut nuorempiin. Eläke sai odottaa: ”-- minulla on elämäntehtävää, kun luopumus alkaa!” hän kirjoitti vuonna 1919 päiväkirjaansa. Syyskuussa 1919 hän vetosi jopa kollegaansa Porvoon piispaan Herman Råberghiin, että tämäkin, 81-vuotias sairaaloloinen mies, joka sitä paitsi oli kirjoittanut jo valmiin eläkeanomuksen, yhä pysyisi virassaan. Perusteluna oli kelvollisten seuraajien puute: ”Jälkeemme tulisi vain heitä, joilla ei ole öljyä lampuissaan!”

Ihanteellinen johtaja tai työtoveri Johansson ei vaikuta olleen edes oman aikansa mittapuulla. Mutta kenties hänellä oli joitakin ihannealaisia ja ainakin yksi ihannekollega, piispa Jaakko Gummerus. Kun Ruotsin arkkipiispa ja merkittävä ekumeeninen vaikuttaja Nathan Söderblom 1920-luvun alkupuolella oli muodostanut ystävänsä Gummerukselle harmiaan Johanssonista ja tämän toiminnasta, Gummerus tyytyi vastaamaan: ”Nå ja, nådegåvorna äro mångahanda, och vår ärkebiskop är bra sådan han är, men nog är han ju stundom rätt besvärlig att komma tillrätta med.”² Omaa likapyykkiä ei pesty muiden kanssa, eikä oman kirkon johtajaa haukuttu selän takana. Tähän Gummerukselle muutoinkin ominaiseen solidaarisuuteen saattoi tuoda lisäpontta 1920-luvun jälkipuoliskon vahva kansallinen ilmapiiri, jonka innoittamina myös kirkon miehet katsoivat velvollisuudekseen kirkastaa Suomi-kuvaa ulkomailla.

JOHANSSONIN "MUOTOKUVAN" POISTAMINEN KIRKKOHISTORIASTA?

Arkkipiispa Johanssoniin liittyy paljon kielteistä nykypäivän ja jo oman aikansakin perspektiivistä. Pitäisikö Johanssonin muotokuva siis siirtää unhoon myös kirkkohistorian lehdiltä? Päinvastoin katson, että kaikessa ristiriitaisuudessaan ja vanhanaikaisuudessaan Johansson ansaitsee yhä tulla kuvatuksi eri tavoin ja eri näkökulmista. Harva saman ajan toimija tarjoaa yhtä paljon materiaalia autonomian ajan lopun ja itsenäisyyden ajan kirkko-, aate- ja yhteiskuntahistoriaan. Juuri Johansson on oiva vertailukohta tutkittaessa mitä tahansa kirkkohistoriallista trendiä Suomessa noin puolen vuosisadan ajalta.

Historiantutkijan on aina oltava terävä, lahjomaton, rehellinen ja uskollinen lähteille. Tämän katsauksen kautta olen lisäksi halunnut havainnollistaa sitä, miten välttämätöntä on, että tutkija tiedostaa omat ennakkoluulonsa ja on valmis ne kyseenalaistamaan. Katson myös, ettei historioitsijan tule ryhtyä menneisyyden tuomariksi. Yhtä vähän kuin mennyttä on lupa kaunistella tai pimittää, on hyödytöntä sitä kauhistella. Erityisesti henkilöhistoriasta puhuttaessa historiantutkija tarvitsee työkalupakkiinsa myös pienen määrän ihmistuntemusta, itsekriittisyyttä ja empatiaa.

TT Aila Lauha (aila.lauha@helsinki.fi) on kirkkohistorian professori emerita. Kirjoitus perustuu hänen Helsingin yliopistossa 18.9.2019 pitämäänsä jäähyväisluentoon.

KIRJALLISUUS

Lähteitä

Seuraavassa on listattu kirjoituksessa siteerattujen lähteiden sijainti. Lisäksi on hyödynnetty muun muassa *Vartijan* ja *Teologisen Aikakauskirjan* artikkeleita.

Kansalliskirjasto

Yrjö J. E. Alasen kokoelma, Gustaf Johanssonin päiväkirjaotteet

Gummerus-Pihkala-suvun kokoelmat

Gustaf Johanssonin kokoelma

Svenska litteratursällskapetets samling, Herman Råberghin kokoelma

Upsalan yliopiston kirjasto

Ekumeniska samlingen

Nathan Söderbloms brevsamling

-
- 1 Yritin noin 30 vuotta sitten löytää Johanssonista lisää henkilökohtaista aineistoa ja keskustelin hänen tyttärentyttärensä kanssa, mutta asia ei edennyt. Tilanne näyttää nyt toiselta, sillä Johanssonin huvila Karkalissa on vastikään osittain järjestetty museoksi, jota valvoo talon omistaja, Johanssonin pojanpojan tytär. Ehkä Johanssonista avautuu ihan uusia näkökulmia henkilökohtaisen perhearkiston avustuksella.
 - 2 ”Moninaiset ovat armolahjat, ja arkkipiispamme on hyvä sellaisena kuin hän on, mutta välillä hänen kanssaan on tosi hankala tulla toimeen.”

Kirjallisuutta

Kirjallisuuteen on otettu vain eräitä keskeisiä teoksia, joista saa tietoa kirjoituksen aihepiiristä. Jokaista hyödynnettyä tutkimusta ei ole mainittu.

Ahonen, Paavo (2017). *Antisemitismi Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa 1917–1933*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 233. Diss. Helsinki: SKHS.

Alanen, Yrjö J. E. (1947). *Gustaf Johansson: Elämäntutkimus*. Porvoo: WSOY.

Heikkilä, Markku (1979). *Kirkollisen yhdistysaktiivisuuden leviäminen Suomessa: Virallisen jäsenorganisaation kehitys 1900-luvun alusta toiseen maailmansotaan*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 112. Diss. Helsinki: SKHS.

Heininen, Simo (2008). *Turun piispat Pyhästä Henrikistä Mikko Juvaan*. Helsinki: Edita.

Hyvämäki, Lauri (1960). *Ennen routaa: Esseitä ja tutkielmia 1880-luvusta*. Helsinki: Otava.

Juva, Mikko (1977). *Kirkko vallankumouksen keskellä. Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä ja Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjapaja, 42–52.

Kena, Kirsti (1979). *Kirkon aseman ja asenteiden muuttuminen itsenäistyneessä Suomessa 1918–1922*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 110. Diss. Helsinki: SKHS.

Lauha, Aila (1990). *Suomen kirkon ulkomaansuhteet ja ekumeeninen osallistuminen 1917–1922*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 150. Diss. Helsinki: SKHS.

Lauha, Aila (1993). *Suomen kirkon kansainväliset suhteet 1923–1925*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 159. Helsinki: SKHS.

Lauha, Aila (2017). The Cold War and Ecclesiastical Biography in Finland. *Spiritual and Ecclesiastical Biographies: Research, Results and Reading*. Ed. Anders Jarlert. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademi, 194–208.

Lauha, Aila (2018). Trends in Ecumenical Thinking

and Cooperation in Finland since the Late 1800s. *Kirchliche Zeitgeschichte* 30(2), 348–354.

Murtorinne, Eino (1964). *Papisto ja esivalta routavuosina 1899–1906*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 68. Diss. Helsinki: SKHS.

Murtorinne, Eino (1977). *Kirkon seitsemän vuosikymmentä. Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä ja Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjapaja, 7–25.

Murtorinne, Eino (1986). *Suomalainen teologia autonomian kautena (1828–1918)*. Helsinki: Gaudeamus.

Murtorinne, Eino (2001). *Johansson, Gustaf (1844–1930). Kansallisbiografia-verkkójulkaisu*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Mustakallio, Hannu (1983). *Säätypapista kansalaiseksi: Papiston poliittis-yhteiskunnallinen rooli demokraattisoinnoksen murrosvaiheessa 1905–1907*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 126. Diss. Helsinki: SKHS.

Mustakallio, Hannu (2009). *Kirkon johto, pappispoliittiset ja herätysliikkeet. Sisällissota 1918 ja kirkko*. Toim. Ilkka Huhta. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 212. Helsinki: SKHS, 24–42.

Veikkola, Juhani (1980). *Nuorkirkollisen suuntauksen muuttuminen Suomen kirkossa suurlakosta 1905 ensimmäisiin kirkkopäiviin 1918*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 118. Diss. Helsinki: SKHS.